

DE NICCHIONE DEL LATERANO EN DE VERDWENEN TRICLINIA VAN HET PALEIS VAN LATERANEN

Elizabeth den Hartog

Langs de Piazza di San Giovanni in Laterano, tegenover de basiliek van St. Jan, staat een merkwaardige nis met in en om de apsis mozaïeken met een blinkend gouden achtergrond (fig. 2). Deze nis herinnert aan de thans verdwenen Aula Leonina, een van de twee *triclinia* (eetzalen) waarmee paus Leo III (795-816) het aan de noordoostzijde van de basiliek gelegen pauselijke paleis van Lateranen de nodige allure gaf (fig. 1 en 3). Vanaf zijn tijd groeide dit paleis uit tot een van de grootste paleizen in het middeleeuwse Westen en het zou tot in de 14e eeuw de belangrijkste residentie van de paus in Rome zijn.¹ Het vertrek van de paus naar Avignon in 1309 en het feit dat hij na zijn terugkeer in 1377 verkoos in het Vaticaan te resideren, aardbevingen in 1227 en 1341, branden in 1308 en 1361 en gebrek aan onderhoud, leidden uiteindelijk tot de ondergang van dit Lateraanse paleis, dat tijdens het pontificaat van Sixtus V (1585-1590) grotendeels werd afgebroken. In de woorden van diens architect Domenico Fontana ging het toch maar om een set oude gebouwen van weinig waarde, ruïneuze troep die nergens goed voor was.² Alleen de Scala Santa, het Sancta Sanctorum en resten van de zojuist genoemde Aula Leonina vond men destijds het behouden waard.³ In dit themanummer over ooit/nooit gebouwd Rome verdienen Leo's *triclinia* zeker een plaats. Tot in de 14e eeuw vormden ze namelijk het decor voor de representatie van pauselijke macht, zoals uit het vervolg van dit artikel zal blijken.

Fig. 1 (p. ...): A. Balm, *Triclinium Laterano, aquarel met conté*, 2018.

Het triclinium als machtsarchitectuur

In de late Oudheid veranderde het triclinium in de echt grote huizen en villa's van een klein en simpel vertrek in een vrijstaande, grote en rijkversierde zaal. Het triclinium gold zelfs als de belangrijkste ruimte van het complex, een banketzaal voor speciale of ceremoniële aangelegenheden. Gastmalen waren destijds niet zozeer een uitdrukking van gastvrijheid als wel een gelegenheid om de hiërarchie van de hofhouding en status quo te bevestigen en om gasten te imponeren of hun plaats te laten weten. Hoe hoger iemands functie of belang, hoe dichter hij bij de gastheer mocht aanliggen.⁴

Ook veranderde in de 2e eeuw n.Chr. de vorm van de banken waaraan men tijdens het diner aanlag. Waren dat voorheen rechte banken geweest die in een U-vorm werden geschikt, nu waren ze doorgaans halfcirkelvormig (fig. 4). Een dergelijke bank paste perfect in een nis, vandaar de opkomst van de *triconchos*, wat wil zeggen dat er links en rechts van de apsis steeds één nis was, zodat een klaverbladvormige plattegrond ontstond. Al zijn er in de Villa Hadriana in Tivoli en de villa van Piazza Armeria vroege voorbeelden van de *triconchos*, toch maakte deze triclinium-vorm pas echt opgang in de laatantieke periode en dan vooral in het westelijke deel van het keizerrijk.⁵

Naarmate de tijd vorderde nam het aantal nissen aan weerszijden toe. In het grote paleis van Constantinopel waren blijkens 10e-eeuwse bronnen verschillende eetkamers: één met vijf nissen en één met negentien nissen. In dit laatste triclinium had de kerstviering plaats, die twaalf dagen duurde en waarbij de keizer, evenals Christus, met twaalf getrouwen op een verhoogd podium op de halfcirkelvormige bank plaatsnam. Bij deze gelegenheid lag het gezelschap aan tafel aan, wat toen niet meer gebruikelijk was. Ook kregen de hovelingen in deze zaal hun jaarlijkse geschenken.⁶

Triclinia waren overigens geenszins voorbehouden aan wereldlijke dynasten; je vond ze ook in bisschoppelijke paleizen. Zo bouwde bisschop Neon (ca. 450-473) in 458 naast het bisschoppelijk paleis van Ravenna een triclinium met vijf nissen. Het uit de 6e eeuw daterende triclinium in het bisschoppelijk paleis van Napels had eveneens vijf nissen. Rond het midden van de 8e eeuw kreeg onder paus Zacharias (741-752) het Paleis van Lateranen twee 'nieuwe' *triclinia*; het ene versierd met marmer, glas, metaal, mozaïek en schilderwerk, het andere met een bronzen balustrade en een geschilderde uitbeelding van de wereld en veel inscripties.⁷ Erg groot zullen deze ruimtes niet geweest zijn, getuige het feit dat Leo III zo'n zestig jaar later weer twee *triclinia* aan het complex toevoegde.

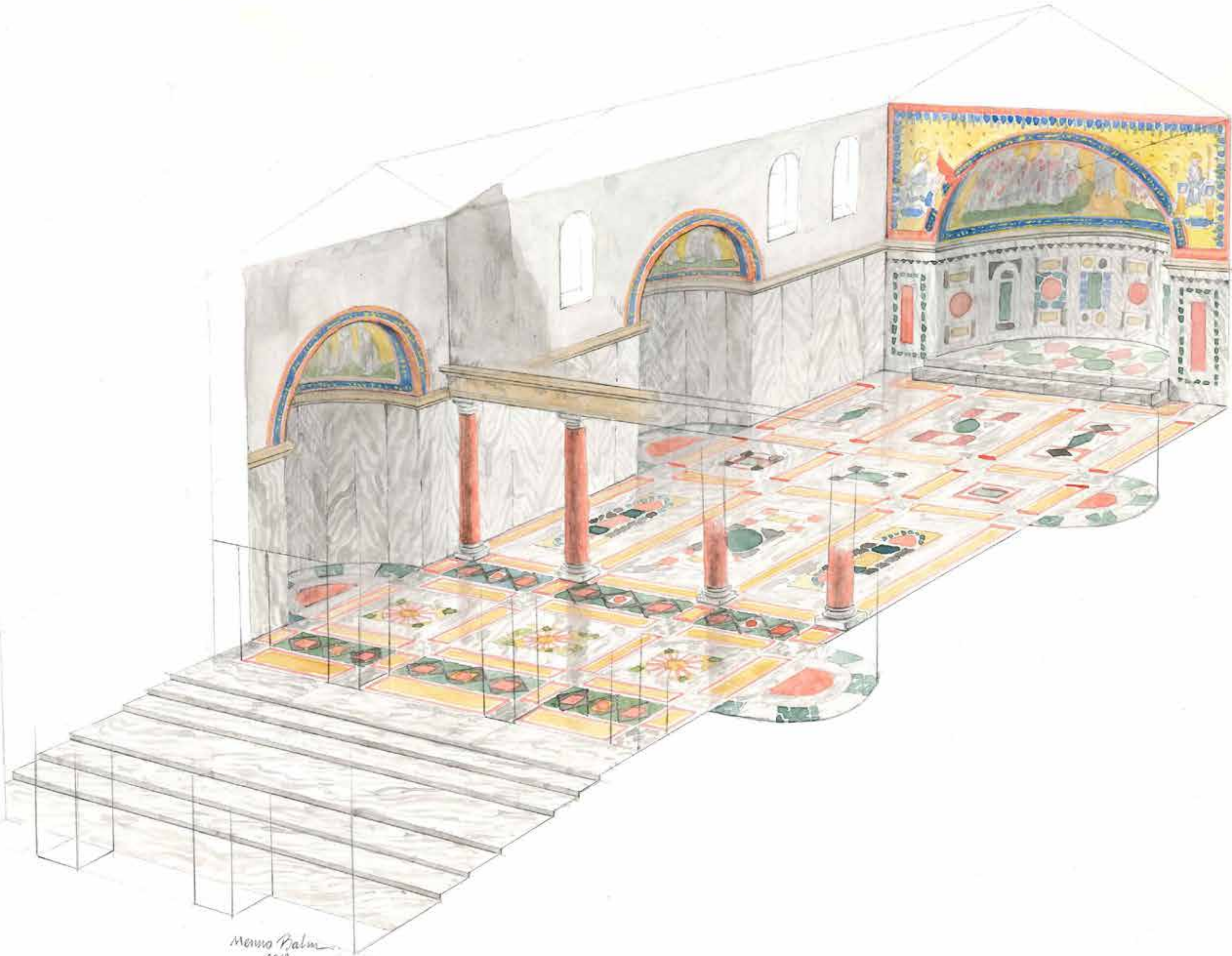
Bronnen aangaande de Lateraanse triclinia en hun teloorgang

Hoewel de beide Leonijnse *triclinia* behoren tot het ooit gebouwde maar niet meer bestaande Rome, is uit allerlei bronnen een redelijk beeld van deze ruimtes te distilleren. Een eerste bron is het *Liber Pontificalis*, een 9e-eeuws boek met levensbeschrijvingen van de diverse pausen, dat werd aangevuld tot en met het pontificaat van paus Pius II (1458-1464). Hierin komen de beide Leonijnse zalen

uitvoerig aan de orde. Van eeuwen later is de beschrijving van Onofrio Panvinio, namelijk uit de 16e eeuw. In zijn tijd was de Aula Leonina compleet vervallen, zonder dak en met een verwoeste vloer; het grote triclinium was daarentegen nog min of meer intact.⁸ Eind 16e eeuw speelde paus Sixtus V aanvankelijk met de gedachte het ruïneuze Lateraanse paleis te verbouwen. Hieraan danken we een plattegrond van Fontana, die aangeeft wat de paus in 1585-1586 daarbij voor ogen stond (fig. 5).⁹ Op het plan staan de Aula Leonina en het grote triclinium keurig ingetekend, zodat de maten en plattegrondvormen van de beide ruimtes nu nog bekend zijn. Jammer genoeg namen Sixtus' ideeën uiteindelijk toch een andere wending en werd het paleis in 1586 grotendeels gesloopt.

Van de Aula Leonina bleef alleen de zuidwand (met de hoofdapsis) gespaard. Deze onderging in 1624-1625 onder het pontificaat van Urbanus VIII op kosten van Francesco Barberini zelfs een grondige restauratie. Een idee van de destijds doorgevoerde veranderingen geeft Nicolò Alemanni's in 1625 gepubliceerde studie *De lateranensibus parietinis*, met daarin afbeeldingen van het aanzicht van de aula voor en na de reconstructie (fig. 6). Blijkbaar werd de brokkelige bovenkant van de gevel vervangen door een barok, gebroken segmentvormig fronton op pilasters met daaronder een inbouw, waarvan het platte dak als balkon diende. Ook had men het iconografisch programma aangevuld door de compositie van het mozaïek aan de rechterkant van de nis te herhalen aan de linkerkant, waar het mozaïek geheel verdwenen was. Hier zien we nu hoe Christus een standaard overhandigt aan Constantijn de Grote en hoe Petrus of paus Silvester van hem een pallium ontvangt, een voorstelling die op pure fantasie berust.¹⁰

Ten tijde van paus Benedictus XIV werd

Memo Palm
2018

in 1743 besloten de nog bestaande muur van de aula op te ruimen. De mozaïeken, die behouden moesten blijven, zouden ten opzichte van de oude situatie 180 graden gedraaid worden en verplaatst naar een nieuwe façade die 40 meter noordelijker stond dan waar de oude muur had gestaan. Tijdens deze ingreep raakten ze dusdanig beschadigd dat ze compleet vernieuwd moesten worden. Van de originele mozaïeken resteert daarom slechts een deel van een apostelkop. De nieuwe façade is de al genoemde nis, de zogeheten Nicchione del Laterano.¹¹

De Aula Leonina en het grote triclinium: gebruik, bouwvorm en decoratie

Het *Liber Pontificalis* meldt dat de oudste, naar paus Leo vernoemde aula, die oorspronkelijk aan drie zijden vrij stond, rijker gedecoreerd en groter zou zijn geweest dan welk ander triclinium (in het paleis) ook. Uit de plattegrond van Fontana

valt op te maken dat de ruimte zo'n 26 bij 12,50 meter groot was.¹² Een trap voerde naar een vestibule met een nis aan weerszijden van waaruit drie portalen de eigenlijke zaal in voerden. Deze had drie apsiden van 7 meter doorsnede, één aan de korte zuidgevel (de kant tegenover de ingang), waar de paus bij officiële gelegenheden plaatsnam, en twee aan de lange west- en oostgevels. Met andere woorden, Leo's triclinium leek qua vorm op de antieke *triconchos*, maar wijkt er ook van af (fig. 7). De drie apsiden waren namelijk niet in de gebruikelijke klaverbladvorm geschikt die interactie tussen de verschillende tafels mogelijk maakte. In de Lateraanse aula lagen de nissen zo'n 10 meter uit elkaar. Het ging hier dus om een combinatie tussen triclinium en troonaua, een bouwvorm die uitdrukking gaf aan het zeer gevarieerde gebruik van de ruimte.

Binnen pronkte de zaal met een marmeren muurbekleding en een vloer in op s

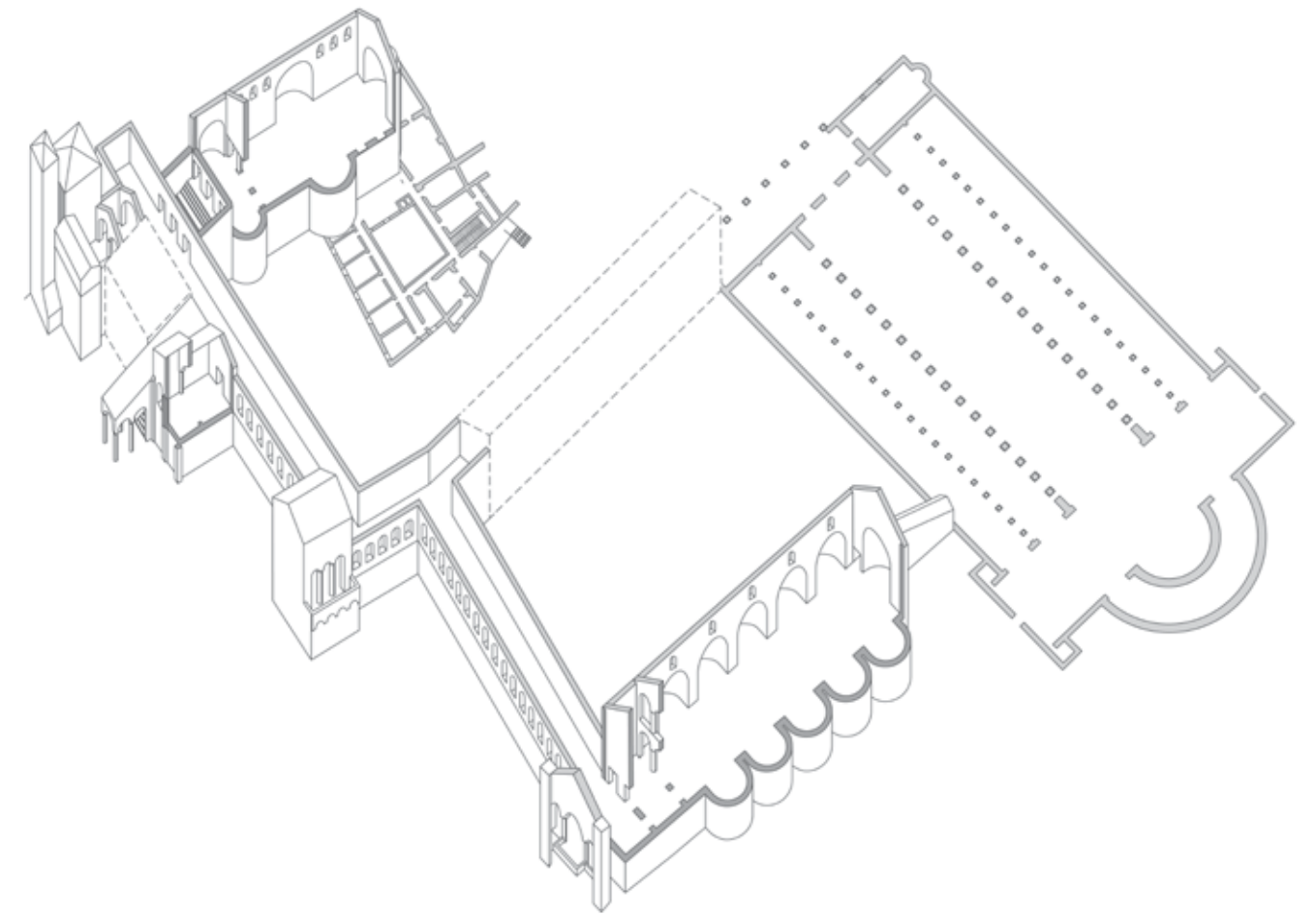

Fig. 2: Het Piazza di San Giovanni in Laterano, met links de gebouwen van de Scala Santa en het Sancta Sanctorum en rechts de Nicchione del Laterano.

sectile, inlegwerk van verschillende marmersoorten. De zuilen waren van porfier met witmarmeren basementen en kapitelen en ook de deuromlijstingen waren van wit marmer. De half-koepel van de hoofdapsis was bekleed met mozaïek; in de half-koepels van de nissen langszij waren verhalende scènes geschilderd.

Van dit alles was al in Panvinio's tijd weinig over. Hij beschrijft alleen het mozaïek links van de apsis. Hierop stond Petrus afgebeeld, zetelend op een troon, terwijl hij de knielende Karel de Grote met zijn linkerhand een banier overhandigde en de eveneens knielende Leo III met zijn rechterhand een pallium schonk (fig.8). De begeleidende tekst meldde: 'Zalige Petrus, dat jij Paus Leo een lang leven mag schenken en koning

Karel de overwinning'.¹³ Dit mozaïek en de inscriptie maken het mogelijk de zaal vrij exact te dateren, aangezien zowel paus Leo III als keizer Karel de Grote met een vierkante nimbus werden weergegeven. Een vierkante nimbus impliceert namelijk dat de afgebeelde persoon nog leefde toen het mozaïek werd gemaakt. Daarbij wordt Karel in het bijschrift *rex* genoemd, koning. Aangezien de paus Karel in het jaar 800 tot keizer kroonde, zal het mozaïek van voor dat jaar dateren. Uiteraard kan het ook pas ontstaan zijn nadat Leo in 795 de pauselijke troon besteeg. Wat er op de linkerzijde van de boog was verbeeld, blijft giswerk.¹⁴

Tekeningen geven aan dat het apsismozaïek de uitzending van elf apostelen door Christus verbeelde (Mattheus 29,19),

Fig. 3: Schematische voorstelling van de ligging van de twee Leonijnse triclinia en basiliek van St Jan in Lateranen. De Aula Leonina is linksboven weergegeven. Het grote triclinium bevindt zich midden onder en staat in verbinding met de basiliek van St Jan. De beide triclinia zijn verbonden door een lange loggia.

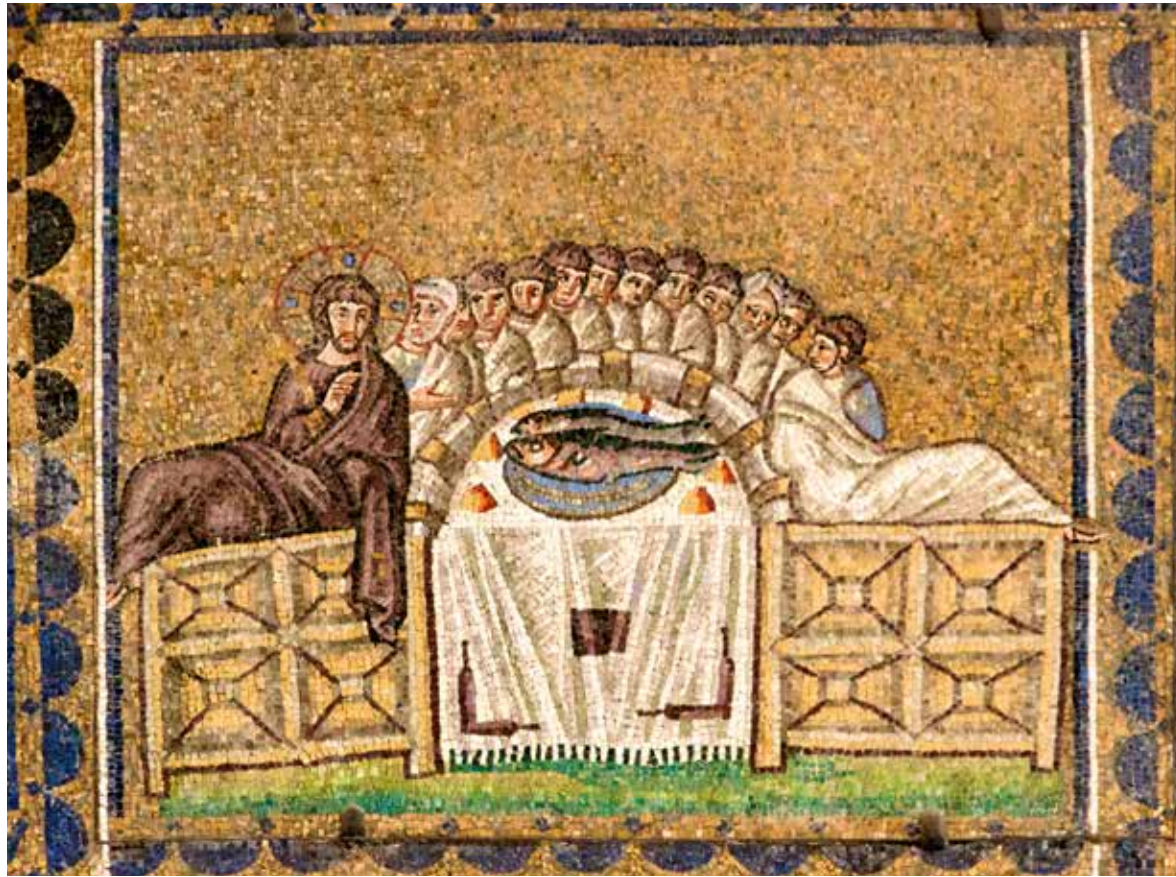

Fig. 4: Het Laatste Avondmaal, mozaïek in de Sant'Apollinare Nuovo in Ravenna. Christus en de apostelen liggen aan een halfcirkelvormige bank aan.

met als inscriptie eromheen een passage uit het lofgezag dat de engelen na de geboorte van Christus aanhieven (Lucas 2,14), maar dan in de vorm zoals die gedurende de bisschoppelijke misliturgie tijdens het Gloria werd gezongen: 'Ere zij God in den hoge en vrede op aarde voor de mensen die van goede wil zijn'.¹⁵ Centraal stond Christus op een berg met de vier paradijselijke stromen, met in zijn linkerhand een geopend boek met daarop de woorden 'vrede zij met U'. Met zijn rechterhand maakte hij een zegenend gebaar. Van de apostelen aan weerszijden maakte alleen Petrus, rechts van Christus, met een kruis staf in de hand aanstalten onmiddellijk te vertrekken om het missiewerk te beginnen (fig. 9).¹⁶

Het Triclinium of de Sala del Concilio, de grotere van de twee zalen, werd tussen 801 en 802 gebouwd en was zo'n 68 meter lang.¹⁷ Deze bevond zich ten opzichte van

de oudere zaal aan de andere kant van het Lateraanse paleis, naast de basiliek van St. Jan. Beide zalen waren verbonden door een 170 meter lange gang. Van daaruit voerde een marmeren trap via een trappenhuis naar een voorhal met links en rechts twee arcades van drie bogen boven elkaar. Het trappenhuis gaf ook toegang tot een balkon waarvandaan de paus tot circa 1300 de pauselijke zegening *urbi et orbi* uitsprak.¹⁸ Via een kleine passage aan de andere kant van de zaal communiceerde dit grote triclinium rechtstreeks met de basiliek.

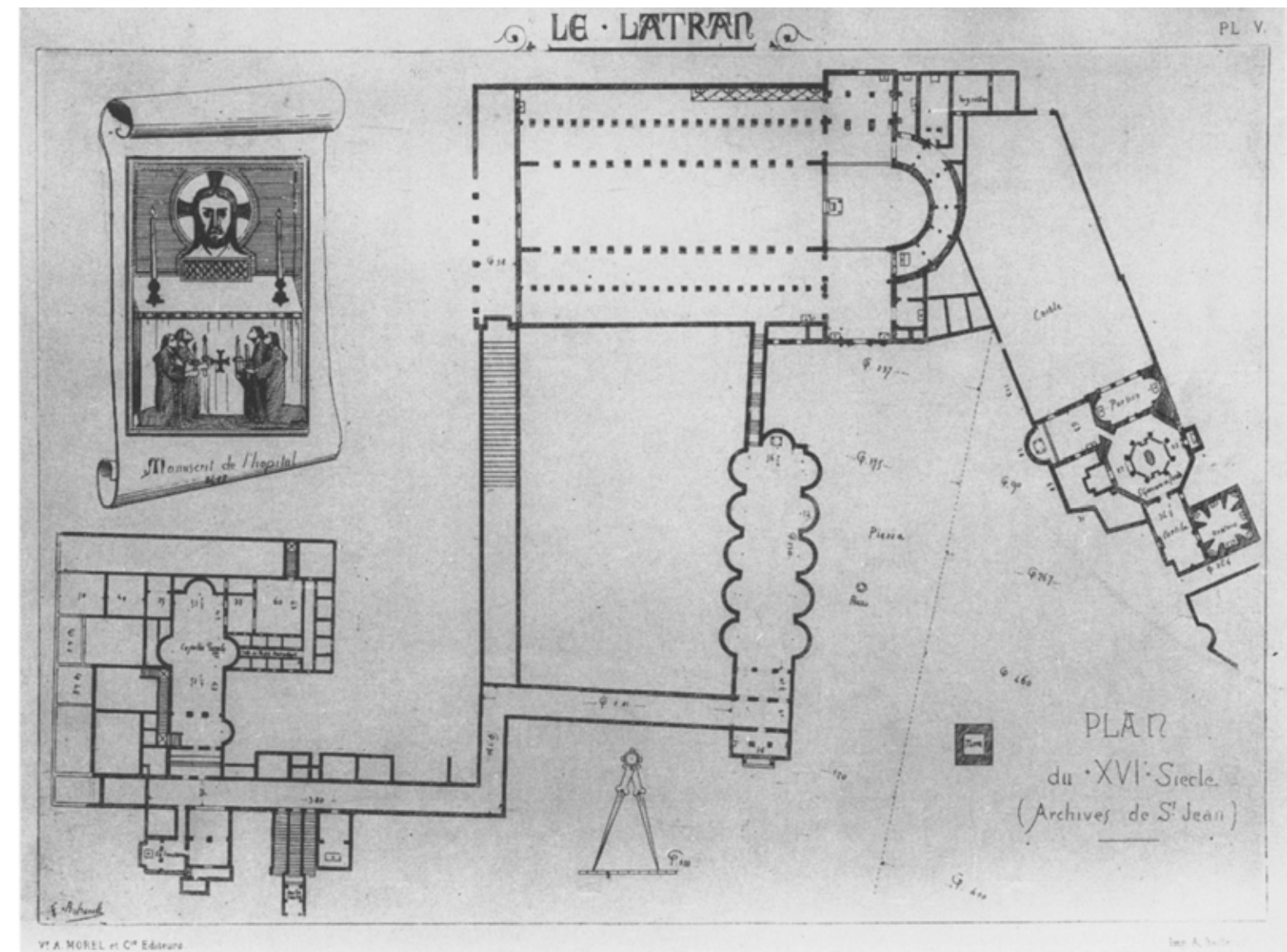
Bekend is dat de hoofdapsis van deze zaal een mozaïekversiering had met als onderwerp Christus, de maagd Maria, de apostelen Petrus en Paulus en andere heiligen. Een inscriptie zinspeelde op de schipbreuk die Paulus leed als gevolg van zijn missiewerk bij Malta (Handelingen 27, 27-44).¹⁹ De boog eromheen had voorstellingen van de 24 ouderlingen van

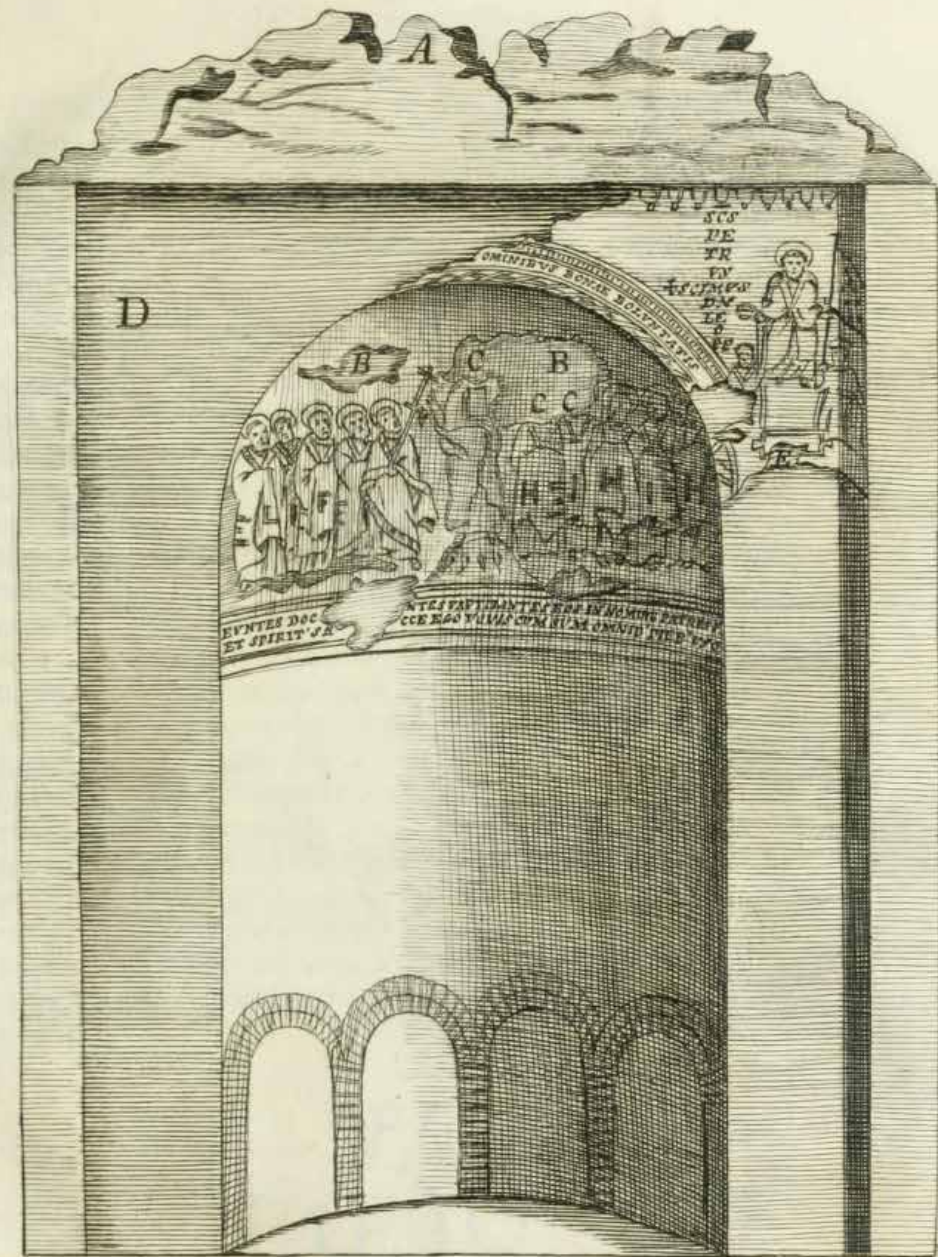
de Apocalyps, vier engelen en figuren die de 144.000 uit Openbaringen representeerden; allemaal voorstellingen die refereerden aan het Laatste Oordeel. Bovenaan de boog prijkte het monogram van paus Leo. Langs de beide lange kanten waren vijf apsiden, beschilderd met scènes van de prediking der apostelen aan de volkeren van de wereld. De vloeren waren van *opus sectile* en centraal verrees een fontein in de vorm van een porfier schelp. Met zijn elf nissen kon dit triclinium zo'n 130 aanliggende gasten accommoderen.

De twee Leonijnse zalen werden gebruikt voor ontvangsten, concilies en feestelijke en ceremoniële gelegenheden. In de kleinere zaal werden de jaarlijkse promoties van hovelingen en dergelijke bekendgemaakt

en kregen de hofbeambten hun jaarlijkse geschenken.²⁰ Verder diende de ruimte voor vergaderingen en concilies.²¹ Uit een rond 1140 geschreven ceremonieboek, dat waarschijnlijk oudere gebruiken reflecteert, blijkt dat Kerstmis in de kleinere aula werd gevierd en Pasen in de grotere. In de hoofdapsis van de zaal was dan een avondmaalstafel geplaatst waar de paus met twaalf kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders kon aanliggen, wat in die tijd zeker als ouderwets zal zijn ervaren, aangezien aanzitten toen de regel was.²² Dat hier voor wat betreft de situering, bouwvorm en het ceremonieel gekeken werd naar het grote triclinium van het keizerlijk paleis in Constantinopel lijkt evident. Wat was hiertoe de aanleiding?

Fig. 5: Niet uitgevoerd plan van Domenico Fontana uit 1585-1586 voor een verbouwing van het paleis van Lateranen waarbij de beide Leonijnse triclina behouden zouden blijven. Calque van het origineel door G. Rohault de Fleury.

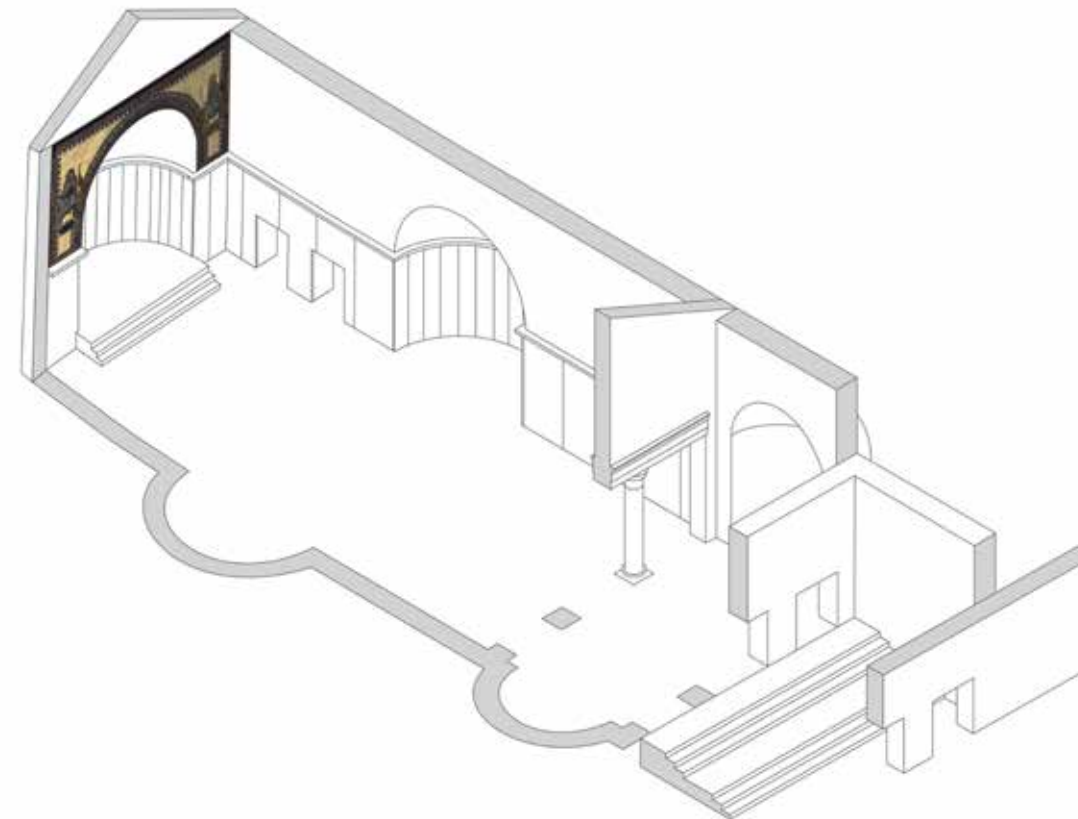

- A. Vestigia antiqui tecti displuviati.
- B. Musivum Camerae tactum olim flammis incendiorum Lateranensium.
- C. Imaginum vultus varie temporum iniuria deformati.
- D. Hiatus emblematis ante annos septuaginta omnino collapsi.
- E. Hiatus tabellae inscriptae.
- F. Apsidis sinistrae loculamentum semirutum.

Digitized by

Original from

De 8e-eeuwse context

Dat Leo III zijn paleis in Rome rond 800 met twee grote zalen verfraaide was niet zomaar. Rome was na het vertrek van de keizer vanaf de 4e eeuw langzaam veranderd tot een provincie stad aan de rand van het Byzantijnse Rijk. De stad koesterde weliswaar een groots verleden, maar wist daar tot Leo III aan de macht kwam weinig eigentijds tegenover te stellen. Constantinopel, Milaan en zelfs Ravenna staken Rome naar de kroon, en niet zo'n klein beetje ook. Daarbij groeiden het pauselijke Rome en keizerlijke Constantinopel in de loop van de 8e eeuw steeds meer uit elkaar. Dat begon rond 730 met het uitbreken van de Iconoclastische controverse in Constantinopel. Afbeeldingen werden niet langer gewaardeerd en *en masse* vernietigd. In Rome piekerde men er niet over deze weg in te slaan. De band werd nog losser toen Rome kort na het midden van de achtste eeuw onder de voet dreigde te

worden gelopen door de Langobarden en de Byzantijnse keizer geen enkele poging ondernam de stad te ontzetten. Ten einde raad keerde de toenmalige paus Steven I (paus van 752 tot 757) zich dan maar tot de Franken, die hem wel te hulp schoten. Deze verwickelingen leidden ertoe dat zowel de kerk in Rome als de leiders in het Westen een eigen koers gingen varen en zich ten opzichte van Constantinopel zelfstandig verklaarden. Karel de Grote werd in 800 keizer en Leo het hoofd van de Westerse Kerk. Om dat tot uitdrukking te brengen paste de uitbreiding van het Lateraanse paleiscomplex met gebouwen van formaat. Daarbij liet Leo III als eerste paus na honderden jaren weer op grote schaal mozaïeken aanbrengen, zowel in kerken van Rome als in zijn paleizen.²³ De boodschap die met deze nieuwbouw en decoratieprogramma's werd uitgedragen was dat de bisschop van Rome er weer toe deed en zijn plek in het krachtenspel opeiste.²⁴

Fig. 6 (links): Afbeelding van de hoofdapsis van de Aula Leonina voor de restauratie van 1624-1625 in Nicolò Alemani's *De lateranensibus parietinis*, 1625.

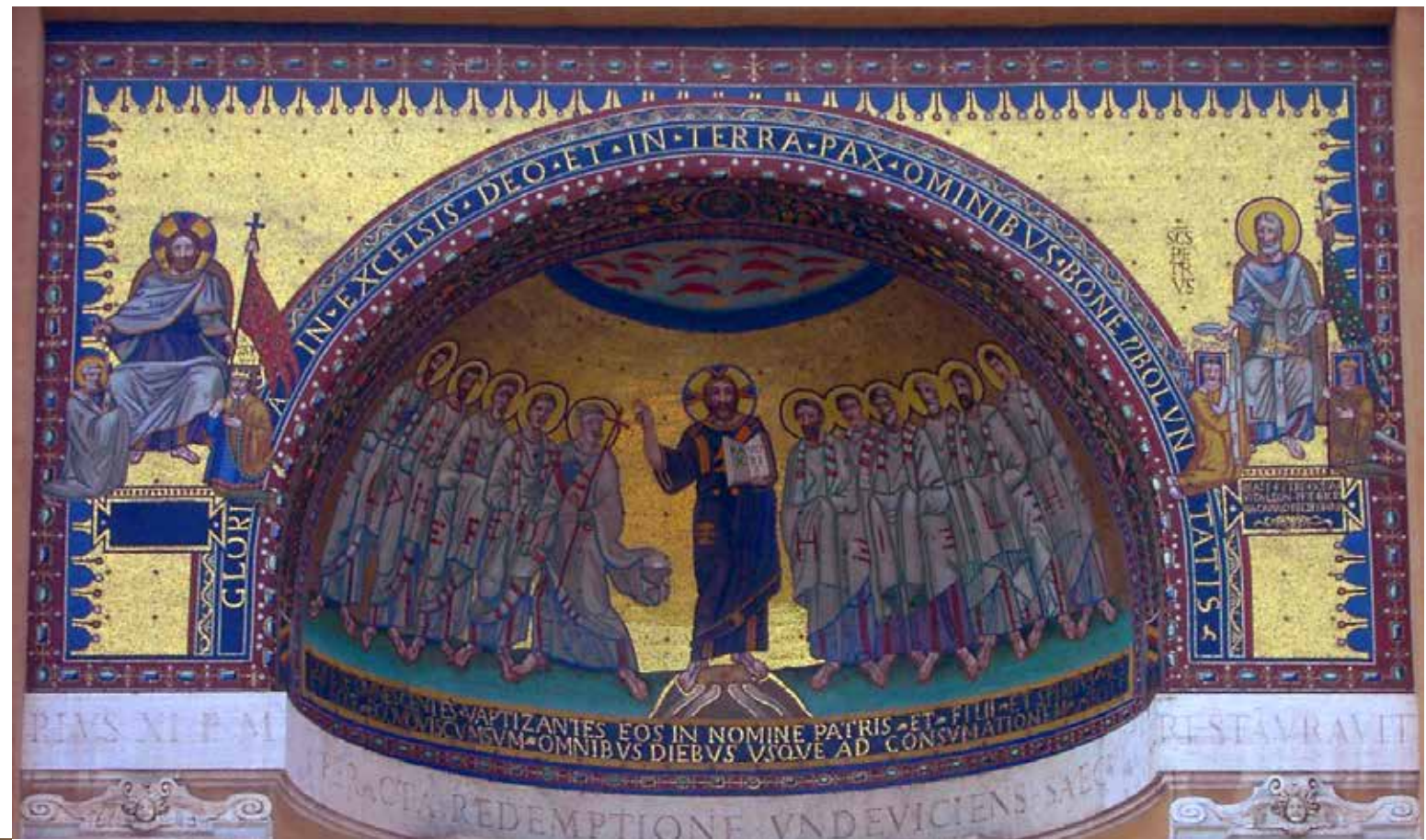
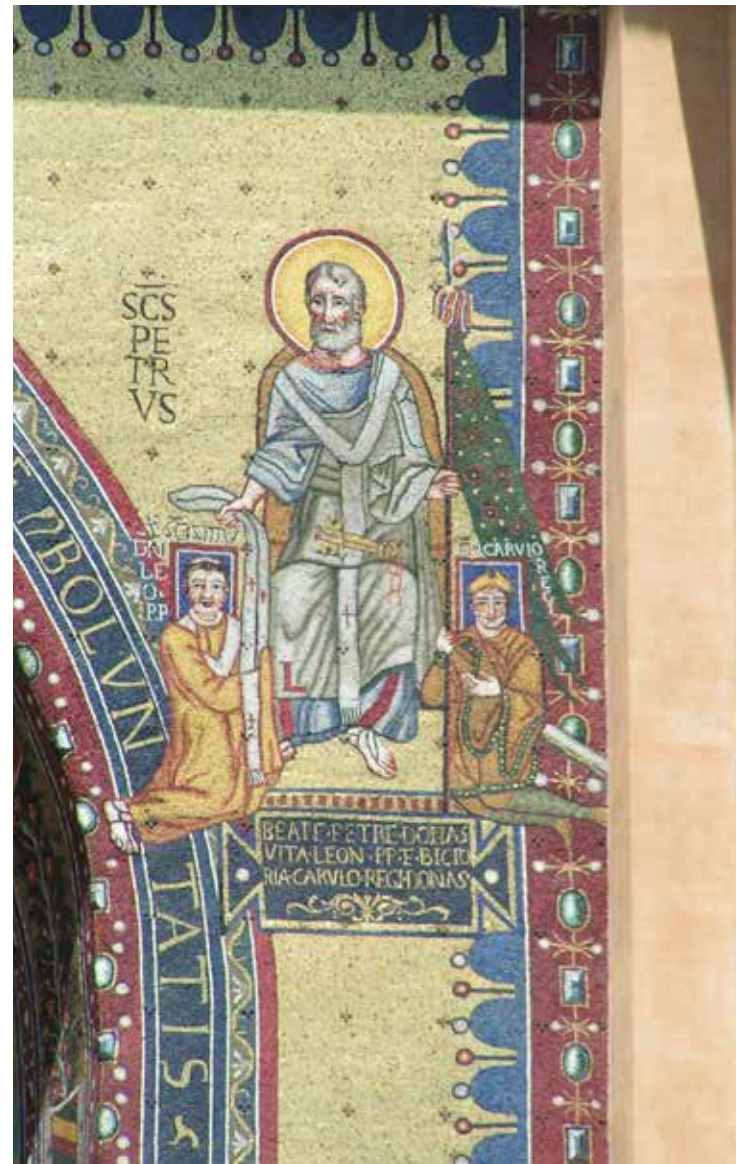
Fig. 7 (rechts): Reconstructie van de Aula Leonina. Illustratie Rogier Kalkers.

Modellen voor de decoratie

Hoewel het keizerlijk paleis in Constantinopel waarschijnlijk het model was voor Leo's triclinium-architectuur zal de decoratie van de Lateraanse zalen op andere modellen zijn gestoeld. Belangrijk in dit kader lijkt mij het voorbeeld van Ravenna, waar het bisschoppelijk paleis in de 5e eeuw door bisschop Neon was verrijkt met een triclinium dat versierd was met een volledig christelijk decoratieprogramma dat uitdrukking gaf aan de status van de bisschop en het belang van missie.

Het triclinium met vijf nissen dat bisschop Neon in de 5e eeuw aan het bisschoppelijk paleis in het destijds keizerlijke Ravenna toevoegde, lag tegen de zuidwestelijke hoek tussen kerk en apsis. Aan beide uiteinden was een venster. De vloer was van diverse kleuren steen, waarschijnlijk van marmer in *opus sectile*. De muren waren versierd met mozaïeken en inscripties die betrekking hadden op voedsel maar die ook de idee van bisschoppelijke autoriteit uitdroegen. Langs de ene lange muur was het verhaal van Christus' wonderbaarlijke vermenigvuldiging van de vijf broden en twee vissen te zien, waarmee een hele menigte gevoed kon worden. Op de muur daartegenover (aan de kant van de kerk) ging het om Gods schepping en de Zondvloed. Op de muur van de centrale apsis stond de Schepping verbeeld met een voorstelling van het visioen van Petrus in Joppa, waarin God hem toestond alle viervoeters en slangen van de aarde en alle vogels van de lucht te eten. Feitelijk werden daarmee de joodse voedselwetten aan de kant geschoven. De bijbehorende teksten maakten duidelijk dat al die beesten symbool stonden voor de heidense volkeren en daarbij werd de eerste plaats onder de twaalf apostelen aan Petrus gegeven met de opdracht deze te bekeren. Op de ingangswand ertegenover stonden Petrus en Paulus aan de voet van het kruis.²⁵

In Ravenna was er dus – anders dan in Rome – een nadruk op voedsel, wat wel past bij een eetzaal, maar daarnaast was er een nadruk op de missie van Petrus en de andere apostelen inzake het bekeren van vreemde volkeren, alsmede op de Schepping en Zondvloed. De parallellen met de twee Leonijnse triclinia in het Lateranen zijn evident. Ook hier was het thema missie en het verbreiden van het woord van Christus naar de volkeren van de wereld. Ook werd de rol van Petrus als geestelijk leider benadrukt. Het apsismozaïek van de Aula Leonina toonde de uitzending der apostelen door Christus, weer met Petrus in de hoofdrol. De nog behouden scène op de rechterkant van de boog liet zien hoe de apostel Petrus zijn missie door gaf aan paus Leo III en aan Karel de Grote, die als gelijken aan zijn voeten knielden.

Karel deed zeker zijn best, verwikkeld als hij was in de onderwerping van de Avaren en Saksen. De bijgaande inscripties gaven aan dat het aannemen van het christelijke geloof door mensen van goede wil ervoor zou zorgen dat er over de gehele wereld vrede zou heersen. Het mozaïek in het grote triclinium plaatste het missie-ideaal met Petrus als leider in de context van het Laatste Oordeel.

Ooit gebouwd in Rome

Kortom, de door Leo III gebouwde ontvangst- en feestzalen droegen middels hun specifieke bouwvormen en decoratie een voor het westerse christendom belangrijke boodschap uit die eeuwenlang door iedere hoogwaardigheidsbekleder die de paus in Rome bezocht, gezien moet zijn. Ongetwijfeld was Karel de Grote niet de enige die zich voor de bouw van zijn eigen paleisaula (in Aken) liet inspireren door de aula's van paus Leo. Je zou dus denken dat Leo's triclinia in geen

enkele architectuurgeschiedenis kunnen ontbreken. Die gedachte wordt niet bevestigd. Over de twee Leonijnse triclinia is weliswaar veel geschreven, maar de discussie wordt vooral gevoerd door specialisten op het gebied van de architectuur en liturgie van Rome of het pausdom. In handboeken over middeleeuwse bouwkunst worden de beide *triclinia* zelden genoemd. Vanuit dit perspectief bezien, lijkt het er soms op dat 'ooit' gebouwd in Rome net zo goed 'nooit' gebouwd in Rome had kunnen zijn. Gelukkig is er dan toch de Nicchione del Laterano, die de herinnering aan de inzet van paus Leo III om Rome weer in de vaart der volkeren te verheffen, levend houdt.

Fig. 8 (links): Gereconstrueerde 18e-eeuwse versie van het mozaïek rechts van de apsis van de Aula Leonina op de Nicchione del Laterano.

Fig. 9 (rechts): Het apsismozaïek van de 'Nicchione del Laterano'.

1. M. Luchterhandt, 'Päpstlicher Palastbau und höfisches Zeremoniell unter Leo III.', in: C. Stiegemann en M. Wemhoff (eds.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn* deel 3 (Mainz 1999) 109-122, aldaar 109.
2. 'detto luogo ... era pieno di fabbriche vecchie di poco valore, la maggior parte rovinata senza commodità alcuna', in: Domenico Fontana, *Della Trasportatione dell'Obelisco Vaticano et Delle Fabriche di Nostro Signore Papa Sisto V*, Rome 1590 (gedrukt in Napels in 1602 en 1604), Libro Primo, 48. Geciteerd door Christopher L.C. Ewart Witcombe, 'Sixtus V and the Scala Santa', *Journal of the Society of Architectural Historians* 44:4 (1985) 368-379, aldaar noot 10.
3. Het Sancta Sanctorum is de pauselijke aan Sint-Laurentius gewijde privékapel. De Scala Santa is de trap die Christus zou hebben bestegen in het paleis van Pilatus in Jeruzalem. Volgens de overlevering, die overigens maar tot ca. 1450 teruggaat, zou deze al in de 4e eeuw door keizerin Helena van Jeruzalem naar Rome zijn overgebracht. Zie N. Horsch, 'Die Scala Santa im mittelalterlichen Lateranpalast: Eine neue Lektüre der Quellen', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 66:4 (2003) 524-532.
4. I. Lavin, 'The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages', *The Art Bulletin* 44:1 (1962) 1-27 aldaar 5-6; F. Unruh, 'Unsichtbare Mauern der Kaiserpaläste. Hofzeremonien in Rom und Byzanz', in: M. König et al. (ed.), *Palatia. Kaiserpaläste in Konstantinopel, Ravenna und Trier* (Trier 2003), 33-48, aldaar 45-47.
5. Lavin (1962) 4; M.C. Miller, *The Bishop's Palace. Architecture and Authority in Medieval Italy* (New York 2000) 23-24.
6. Unruh (2003) 45-47.
7. Miller (2000) 33-34.
8. C. Davis-Weyer, *Early Medieval Art 300-1150. Sources and Documents* (Toronto 1986) 88-90.
9. Luchterhandt (1999), 109-110.
10. I. Herklotz, 'Francesco Barberini, Nicolò Alemanni, and the Lateran triclinium of Leo III: an Episode in Restoration and Seicento Medieval Studies', in: *Memoirs of the American Academy in Rome* 40 (1995) 175-194.
11. Ibid.
12. De maten zijn naar R. Krautheimer, *Rome. Profile of a City, 312-1308* (Princeton 1980) 121.
13. Vertaling vanuit het Latijn met gebruikmaking van de Duitse vertaling. M. Luchterhandt, 'Famulus Petri. Karl der Grosse in den römischen Mosaikbildern Leos III', in: C. Stiegemann en M. Wemhoff (ed.), 799. *Kunst und Kultur*

- der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn* (Mainz 1999), deel 3, 55-70, aldaar 58.
14. Het jongste idee is dat de voorstelling Christus verbeeldde die de sleutels van de hemelpoort of een pallium aan Petrus overhandigt, zie Luchterhandt (1999), 66.
 15. U. Hilgen, 'Die römischen Apsis Programme der karolingischen Epoche. Päpstliche Repräsentation und Liturgie', in: C. Stiegemann en M. Wemhoff (ed.), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn* (Mainz 1999) deel 3, 542-549 aldaar 544.
 16. Voor een afbeelding van het mozaïek na de restauratie van 1625 en beschrijving zie in: C. Stiegemann en M. Wemhoff (red), 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn* (Mainz 1999) deel 2: Katalog der Ausstellung, 636, cat. nr. IX.22.
 17. De maten zijn naar Krautheimer (1980), 122.
 18. Krautheimer (1980), 122 en 227.
 19. Hilgen (1999), 547.
 20. Luchterhandt (1999), 118.
 21. Davis-Weyer (1986), 89.
 22. Luchterhandt (1999), 118.
 23. C. Davis-Weyer, 'Die Mosaiken Leos III. und die Anfänge der karolingischen Renaissance in Rom', *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 29-2 (1966) 111-132.
 24. Krautheimer (1980), 116-117.
 25. D. Mauskopf Deliyannis (vertaling en introductie), *Agnellus of Ravenna. The Book of Pontiffs of the Church of Rome* (Washington D.C. 2004) 125-133.

Afbeeldingen:

- Fig. 1: © Menno Balm.
 Fig. 2, 7: foto auteur.
 Fig. 3: © Roma Aeterna, naar: 799. *Kunst und Kultur der Karolingerzeit* 1999, deel 3, 113, afb. 6.
 Fig. 4: foto Nick Thompson, 2010, CC "non-commercial".
 Bron: <https://www.flickr.com/photos/pelegrino/4669970211/in/photolist-87EPfM-25DaC7p-FHo8T7-uhvZ28-Hr2a9h>.
 Fig. 5: Le Latran au Moyen Age, Parijs 1877, plaat 5.
 Fig. 6: in publiek domein. Bron: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=gri.ark:/13960/t7hq4s60b;view=iup;seq=104>.
 Fig. 8: foto in publiek domein. Bron: <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?search=triclinium+leoninum&title=Special:Search&go=OK&uselang=nl&searchToken=d09zse3fk68ryr3wok4ybeuo#/media/File:Triclinium-mosaik.jpg>